

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА І. ВИГОВСЬКОГО

У статті подається порівняльний аналіз військово-політичної діяльності видатних гетьманів козацтва Б. Хмельницького та І. Виговського. Робляться висновки щодо наслідків конкретних дій гетьманів для України, зокрема її міжнародного становища.

Вже чимало зроблено у висвітленні українського козацтва вітчизняними та зарубіжними вченими. Разом з тим дослідження діяльності видатних представників козацтва XVII століття, їх ролі у вирішенні тогочасних військових та політичних завдань ще не є достатніми.

У вітчизняній історіографії встановлено, що в українській історії видатну роль відіграли гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Виговський. Саме за безпосередньою участю цих гетьманів будувалося козацьке військо, велась героїчна боротьба українського народу за свою свободу та самостійну державність. Однак, щоб глибше з'ясувати їх роль і місце в українській історії, висвітлити внесок кожного із них в розвиток козацтва, необхідно провести порівняльний аналіз військово-політичної діяльності цих непересічних діячів.

Означену проблему досліджували такі вчені, як В. Смолій [1-2], В. Степанков [3-4], В. Сергійчук [5-6], О. Мицик [7-8], О. Апанович [9-11], І. Стороженко [12-13], В. Горобець [14-15], Т. Чухліб [16-17], О. Сокирко [18-19] та інші.

Кожен з них військові та політичні аспекти діяльності гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського вивчав відповідно до сфери своїх наукових зацікавлень – історії, філософії, політології. **Мета нашого дослідження** полягає у тому, що ми робимо спробу дослідити різницю і те спільне, що було у військово-політичній діяльності гетьманів.

Військова діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на створення та розвиток українського козацького війська. Спільне в царині військової справи гетьманів в тому, що вони зробили з козацького війська опору в відстоюванні національних прагнень українського народу, захисті українських земель від поневолювачів, звільненні території України від чужоземного панування.

Б. Хмельницький створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі. Чисельність регулярного боєздатного війська Б. Хмельницького була в межах 40 – 60 тисяч осіб [19, с. 456]. Така кількість війська була нормою (межею) «розумної» достатності, яка забезпечувала рівновагу в суспільстві, тобто не була занадто обтяжливою для його прошарків у контексті утримання такої армії. На ті часи це була могутня сила: досить нагадати, що у Тридцятилітній війні чисельність армії сторін коливалася в межах 40 – 50 тисяч осіб [17, с. 85]. Військо Б. Хмельницького складалося здебільшого з козаків, селян і міщан, а ядром цього війська були реєстрові козаки, залучені до війська в ході Визвольної війни. Структура та комплектація війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Окрім реєстровців в українському війську служили також окремі іноземні частини [17, с. 293], що мали статус найманців й отримували за свою «військову роботу» певну грошову винагороду. Це були загони німецьких піхотинців, що шукали заробітку після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі, а також невеличкі підрозділи молдаван, волохів, сербів.

За часів гетьмана І. Виговського чисельність війська також була в межах 40 – 60 тисяч осіб [9, с. 176]. І. Виговський після смерті Б. Хмельницького продовжував дотримуватися основних напрямів військового будівництва свого попередника. Як і в попередні часи, гетьманське військо складалося з окремих полків, які базувалися на певній території і формувалися з місцевого козацтва. У потрібний час вони збиралися за наказом гетьмана і вирішували поставлені перед ними тактичні завдання. Однак, на відміну від війська Б. Хмельницького, у війську І. Виговського значно більшу кількість складали наймані війська. Так під час битви під Конотопом у бою було задіяно кілька тисяч сербів, волохів, німців та поляків [9, с. 177]. Найбільше найманців, задіяних у війську гетьмана, походило родом з балканських країн. За переконанням І. Крип'якевича, це зумовлювалося тим, що серед жителів Балкан, притискуваних і використовуваних турками, було найбільше втікачів та мігрантів, які шукали ліпшої долі в сусідніх країнах [20, с. 91]. Вони здавна наймалися на військову службу у різні країни: до Венеції, Угорщині, Австрії, Польщі та інших. Метою створення найманих військ було підвищення боєздатності української армії. З цією ж метою гетьман залучив до свого війська шведських військових інструкторів і техніків. Спеціальний статус так званого зтяжного (найманого) війська та його чисельність були зафіксовані у Гадяцькому трактаті 1658 р. [17, с. 296].

При організації війська І. Виговський, як і Б. Хмельницький, особливу увагу приділяв дотриманню суворої військової дисципліни. У своїй «тронній» промові І. Виговський, приймаючи булаву, сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, а злому на кару. Коли мене гетьманом обрали, потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке не може бути без страху» [9, с. 179]. І. Виговський виключав з військових рядів «гультяїв і неправдивих козаків». У війську бажав мати заможних козаків, а то й шляхту, щоб добути противагу проти «черні». Дуже гостро виступав проти всякої самоволі. Коли полтавський полковник Мартин Пушкар, визначний і заслужений воїтник, став на чолі невдоволених «дейнек», І. Виговський не завагався вислати на нього реєстрових полків і в потопі крові загасив бунт: у бою під Полтавою 11 червня 1658 р. лягло 15 000 пушкарівців.

І. Виговський, як і Б. Хмельницький, дбав про піднесення рівня війська, достатню забезпеченість його озброєнням й спорядженням. Про це свідчить його договір із Швецією 1657 р., в якому він застеріг собі, що український уряд має право зтягати собі у шведських провінціях військо й офіцерів, спроваджувати ремісників і механіків та купувати зброю й амуніцію [21, с. 98].

І. Виговський був послідовником стратегічних і тактичних принципів Б. Хмельницького [22, с. 23-31]. Він виявив себе як блискучий стратег і тактик, який досконало володів усім арсеналом традиційного козацького військового мистецтва. Найбільш показовою у плані військового мистецтва І. Виговського була битва під Конотопом 28 – 29 червня 1659 р., коли 70-тисячна російська армія була взята в кільце і повністю розгромлена. У цій битві гетьман використав стратегію концентрованого удару, яку майже у всіх своїх битвах використовував Б. Хмельницький. Слід зазначити, що таку стратегію використовували не тільки гетьмани І. Виговський і Б. Хмельницький, вона завжди була головною рисою козацького військового мистецтва. При такій стратегії головними принципами ведення бою були: рішучість і активність дій як у наступі, так і у обороні; нав'язування противникові не вигідної для нього позиції; швидка і правильна оцінка та врахування реальних обставин; широке застосування резерву, за допомогою якого козаки морально пригнічували ворога і добивались перелому у битві на свою користь; раптовість (до останньої хвилини приховувати свої сили, з метою захоплення ворога зненацька) [23, с. 23]. У Конотопській битві, маючи під своєю орудою набагато менше військо, І. Виговський вмів використав стратегію і тактику ведення бою з чисельно більшими силами ворога, яку також розробив Б. Хмельницький [22, с. 23-31].

Як пише відомий історик Ю. Мицик, хід воєнних дій у Конотопській битві нагадує Зборівську битву [8, с. 120-128]. І це дійсно так. Обидва гетьмани в цих битвах використали фактор раптовості та характер місцевості. Для вирішального бою гетьман І. Вигов-

ський обрав болотисту місцевість, якою протікала р. Куколка, біля с. Соснівки. Сюди гетьман мав намір заманити московське військо від Конотопа. Б. Хмельницький для вирішального бою також обрав заболочені береги р. Стрипа біля Зборова. Це була пастка для польського війська, якою вирішив скористатися Б. Хмельницький, щоб його розгромити.

У Зборівській і у Конотопській битвах обома гетьманами було застосоване широке маневрування військ у районах воєнних дій та на полі бою для розпорошення сил противника. Однак, на відміну від гетьмана І. Виговського, який вдалим обхідним маневром та маневром удаваної втечі з використанням прихованого резерву блискуче взяв у лещата московську кінноту і створив усі умови для розгрому російського війська головними силами, Б. Хмельницький у Зборівській битві допустив прорахунки. При маневруванні військ Б. Хмельницьким була невдало обрана відстань між передовим загonom і головними силами – удвічі більша, ніж того вимагали умови цієї зустрічної битви. Внаслідок цього блискучий успіх передового загону татарської кінноти у першій половині дня 15 вересня 1649 р. не вдалося закріпити введенням головних сил – української козацької піхоти. Остання прибула у район битви із запізненням, наприкінці дня, тому шанс на швидку перемогу був втрачений [12, с. 228-229].

Головна причина розгрому царських військ під Конотопом полягає у блискучій реалізації гетьманом І. Виговським стратегії концентрованого удару в поєднанні з вдалим використанням прихованого резерву та обхідного маневру. Особливої уваги заслуговує такий тактичний прийом І. Виговського, як маневр удаваної втечі з несподіваним використанням прихованого резерву. Цей тактичний прийом гетьман використав у Конотопській битві двічі. Перший раз він вдався до нього 28 червня 1659 р. Напередодні, 27 червня, гетьман поділив своє військо навпіл: козаків під командуванням Степана Гуляницького розмістив на широкому луці в закритому місці, а верст за десять поставив татарські орди. Сам гетьман взяв невеликий козацький загін козаків, найманців і частину орди на чолі з султаном-мурадином і перейшов бродом р. Куколку поблизу с. Соснівки. Зранку 28 червня гетьман з тилу вдарив по війську, що облягало Конотоп. Він мав намір ніби вдатися до втечі і таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загonom, дотягнувши вороже військо до місця, де сховалися основні козацькі сили. Після удару І. Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки – переслідувати їх і завдавати значних втрат. Однак згодом воєводи побачили, що у І. Виговського війська вдесятеро менше, ніж у них. Вони самі повели атаку на козаків, а ті, як і наказував гетьман, почали втікати і перебравшись через р. Куколку. Другий раз цей тактичний прийом гетьман використав 29 червня. Рано вранці невеликий загін І. Виговського атакував табір князя Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу. Війська Пожарського, відчуваючи легку здобич, залишили табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в село Соснівку, козаки трьома пострілами з гармати та трьома вогневими стрілами дали знак рушати орді та полякам, а самі всією армією розпочали контрнаступ на війська Пожарського. Побачивши пастку, Пожарський спробував відступити, але тяжка московська кіннота та артилерія загрузли у вогкому ґрунті біля річки. В цей час з флангу вдарили татари – московська армія опинилася в оточенні; почалася різанина. Впродовж решти 29 червня були знищені майже всі 30 000 війська князя Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурліними, Скуратовим, Куракіним та іншими. Полонених за звичаєм віддали татарам, які майже всіх немилосердно вирізали.

Результатом Конотопської битви стала найганебніша поразка царських військ у другій половині XVII століття. На полі битви під Конотопом загинуло близько сорока тисяч московського війська (за деякими даними, навіть до 130 тисяч). Образно описав наслідки цієї битви російський історик С. Соловйов: «Цвіт московської кінноти загинув за один день... Ніколи вже після того московський цар не матиме змоги вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій до народу й жах

напав на Москву. Удар був тим важчий, що був несподіваний... Трубецької, на якого покладали найбільше надій, занапастив таке величезне військо! Царська столиця Москва тепер затремтіла за власну безпеку – з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для зміцнення Москви, ішла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль» [24, с. 76].

Слід відзначити, що у Конотопській битві І. Виговський не повторив, а творчо розвинув стратегію і тактику Б. Хмельницького. Такий висновок зробила відомий історик О. Апанович, аналізуючи Конотопську битву [25, с. 54-59]. В цьому аспекті можна зазначити, що, наприклад, такий тактичний прийом І. Виговського, як маневр удаваної втечі з несподіваним використанням прихованого резерву, Б. Хмельницький не застосовував. Про цей тактичний прийом І. Виговського, який сприяв перемозі українського війська у Конотопській битві, пише і сучасний російський історик М. Смірнов: «Важко пояснити, чому досвідченому воєводі, яким безумовно був князь Олексій Микитович (Трубецької) зрадила обережність. Піддавшись на традиційну “уловку” запорожців, він кинув навздогін більшу частину кінноти на чолі з енергійними та агресивними воєводами – кн. Пожарським та Львовим. Не маючи достовірних даних про ворога (українську армію), він вислав проти нього максимально можливі сили. За три роки до цих подій, у 1656 р. при облозі Юр'єва Лівонського, воєвода Трубецької зробив так само – залишив піхоту в обложеному таборі, а усю кінноту послав проти шведських військ, що діяли ззовні» [26, с. 334-353].

У державницькій політиці гетьмани І. Виговський і Б. Хмельницький дотримувалися однакових орієнтирів. Аналіз історичних фактів свідчить, що політика І. Виговського, як і політика Б. Хмельницького, була спрямована на забезпечення у надзвичайно складних історичних умовах повної державної незалежності України. Він, як і Б. Хмельницький, шукав ті союзи, які дозволяли б Україні зберегти реальну державність. І. Виговський, як і Б. Хмельницький, спочатку вірив у те, що для Української козацької держави укладання договору з московським царем принесе довгоочікуваний мир та спокій. На жаль, плани у царя та його урядовців щодо України були інші – використати українське військо у своїх інтересах та за першої можливості знищити її суверенітет. Зрозумівши це, І. Виговський пішов на зближення з Польщею. Водночас І. Виговський прагнув підтримувати дружні відносини з усіма сусідніми країнами, не надаючи переваги жодній зі сторін. Він вважав, що система міжнародної рівноваги забезпечить Україні незалежність. У жовтні 1657 р. він уклав українсько-шведський договір, умови якого були вироблені ще за участю Б. Хмельницького. У той же час він відновив союз з Кримським ханством, що був розірваний з моменту укладання Березневих статей 1654 р. І. Виговський, як і Б. Хмельницький, був вимушений звертатися по допомогу до кримського хана, хоча перебування татарських орд в українській землі й оберталось бідою для народу. В той час, у зв'язку з нагальною необхідністю оборонятися від наступу Московії, вирішення «татарської» проблеми відходило на другий план. Тут був розрахунок на військову допомогу татарської кінноти. Як відомо, в той час у козаків переважала піхота, крім того, важливо було не допустити, щоб численне військо Кримського ханства опинилося в таборі ворогів України.

Після короткого протекторату під Москвою І. Виговський почав відстоювати ідею Великого князівства Руського. Він зробив спробу запровадити її в життя у межах Речі Посполитої. 16 вересня 1658 р. І. Виговський уклав знаменитий Гадяцький трактат про унію України з Польщею та Литвою на засадах рівноправної федерації трьох незалежних держав. Гетьман прагнув об'єднати майже всі українські території у складі Речі Посполитої. Але, як зазначає М. Брик, «...тих домагань не довелося в цілості реалізувати. Україна отримала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею, і ця автономія мала поширитись тільки на Наддніпрянщину, а не на всі українські землі. Головні ідеї І. Виговського – з'єднання всієї української території і державна незалежність, лишилися нездійсненими» [27, с. 60].

Порівнюючи політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, можна зазначити, що обидва гетьмани бачили в ідеалі незалежну Україну, тому ідея незалежності час від часу проголошувалася в їх політичних документах. Водночас істо-

ричні та політичні обставини склалися так, що на той час ідея незалежності не могла бути реалізована на практиці. Політична діяльність Б. Хмельницького мала національно-визвольне спрямування, яке привело до визнання де-факто автономії козацької України у 1649 р. і до завершення процесу складання етнічної державності у 1652 р. Гетьман вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Політична діяльність І. Виговського була спрямована на створення Великого князівства Руського у межах Речі Посполитої на засадах рівноправної федерації трьох незалежних держав – України, Польщі та Литви.

У своїй соціальній політиці Б. Хмельницький спирався на козацтво і тому активно відстоював його права і привілеї. Він вимагав від польської влади суттєвого збільшення реєстру та підтвердження правового статусу козацтва; забезпечення економічних («майнових») прав козацтва на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини» та іншу власність; «право забезпечення вільного життя батьків і матерів та козацьких вдів» [28, с. 36-39]. Б. Хмельницький виражав погляди всього козацтва, а не тільки його верхівки. Гетьман також закликав до «покозачення» і селян.

І. Виговський у своїй соціальній політиці спирався тільки на старшинську верхівку та українську покозачену шляхту, які своїми знаннями й досвідом мали забезпечити існування української держави, а тому передусім сприяв збільшенню та розширенню старшинського й шляхетського землеволодіння. Ця верхівка зосередила у своїх руках всю політичну, адміністративну, судову та військову владу, використовувала своє панівне становище, щоб примушувати селян відбувати «послушенство», тобто віддавати частину здобутків своєї праці. Селяни притягалися навіть до панщини. Рядове козацтво з невдоволенням дивилось, як старшина прибирала до своїх рук найкращі ґрунти, луки й луги, і тому відбулося роздвоєння в самому середовищі козацтва. У ньому сформувалося нібито дві партії – старшинсько-аристократична і демократична. І. Виговський вважав основою держави саме старшинсько-аристократичну частину українського суспільства, а селянсько-козацьку масу він прагнув тримати в покорі адміністративними засобами. Відверта орієнтація гетьмана на панівну старшинсько-шляхетську верхівку дратувала та обурювала не тільки козацтво, а й міщанство та селянство, котрі жили недавніми традиціями боротьби проти чужоземного гноблення та за соціальну справедливість. Ця помилка гетьмана викликала рух протесту. Селянство почало нападати на панські, старшинські двори, на заможних козаків, купців. Цим рухом народних мас скористалися старшини, руки яких тягнулися за гетьманською булавою. Царський уряд втрутився в соціальні протистояння й боротьбу за владу, використовуючи їх для встановлення панування Москви в Україні.

Загалом можна зазначити, що у своїй соціальній політиці І. Виговський припустився серйозної помилки. Він нехтував інтересами широкого загалу українського суспільства і спирався переважно на козацьку верхівку, яка постійно його зраджувала перед погрозами або обіцянками з боку Москви чи Варшави. Гетьман не зумів знайти тієї міри й того такту, яким відзначався Б. Хмельницький, це зготовило скорий кінець його гетьманству.

У релігійному аспекті діяльність обох гетьманів зосереджувалася на активному та рішучому захисті православної віри. Б. Хмельницький домагався забезпечення загальноукраїнських прав на вільне віросповідання. Він вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків, скасування церковної унії та повернення Київській митрополії всіх храмів і маєтностей. Для гетьмана захист православної церкви був формою збереження національної самобутності українського народу. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи ображати «священников духовних отцов своїх». Він щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звикле послушенство» [29, с. 245]. Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Наслідком Визвольної війни стала самостійність української

православної церкви, за що боровся гетьман з перших днів повстання. Захист козацтвом православ'я став важливим фактором, який вплинув на те, що представники православного духовенства, особливо його низи, взяли безпосередню участь у подіях національно-визвольної революції. Щодо релігійних спільнот, то політика Б. Хмельницького була неоднозначною. Гетьман всебічно підтримував православну церкву і не підтримував, хоча й не забороняв, функціонування у Гетьманщині католицької спільноти.

І. Виговський також вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків, скасування унії. Ці вимоги гетьмана представлені в документі «Перелік пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман війська Запорозького разом з усім військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій Речі Посполитій» від 1659 року. Усього тут п'ять пунктів і окремо визначено вимоги до кожного з них. У пункті першому «просить його милість пан гетьман з усім військом, щоб відповідно до Гадяцької комісії унія була скасована де-факто, грецька релігія заспокоєна» [30, с. 332]. У пункті третьому міститься прохання, щоб «весь час надавали людям грецької віри всі становища від найвищого сану аж до найменших посад» [30, с. 332]. Водночас відстоюється думка про те, що «віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні, доки мова народу руського сягає в усіх містах, містечках та селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військових трибуналах, не тільки в церквах, але публічно в процесіях... і всьому так, як вільно й публічно вживає свого набожества віра римська» [30, с. 310]. І. Виговський виходить з того, що права влади світської, тобто гетьманської і старшинської, будуть сильнішими при значних правах православної церкви, зокрема митрополита. Тому він висуває вимогу, аби митрополит київський і владика луцький, львівський, перемишлянський, холмський та з Великого князівства Литовського засідали у Сенаті, маючи право голосу [30, с. 310].

Загалом порівняльний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського показав, що кожний із гетьманів зробив суттєвий внесок у вирішення назрілих тогочасних військових та політичних завдань. Обидва гетьмани виступали проти чужоземного панування на українських землях, прагнули політичної самостійності для України, активно і рішуче захищали православну віру. Політика гетьманів була спрямована на забезпечення у надзвичайно складних історичних умовах повної державної незалежності України, а їх державницькі концепції стали одним із найвагоміших здобутків політичної думки доби гетьманщини. Військова діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на створення та розвиток українського козацького війська. Гетьман Б. Хмельницький зумів належним чином озброїти військо, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII століття, створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику і розвинув стратегію щодо ведення війни. Гетьман І. Виговський підвищив боєздатність української армії за рахунок залучення до її складу найманих військ. Розвинув стратегію і тактику Б. Хмельницького щодо маневрування військ. Він запропонував при маневруванні військ на полі бою використовувати маневр удаваної втечі з несподіваним ударом по ворогу прихованим резервом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В.А. Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1997. – 367 с.
2. Смолій В.А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – Київ : Ін-т історії України НАН України 2008. – 120 с.
3. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення і боротьби за незалежність (1648 – 1657 роки): дис. ... докт. іст. наук / Степанков В.С. – К., 1993.
4. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648 – 1654 рр.) / Степанков В.С. – Львів : Світ, 1991. – 326 с.

5. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... доктора іст. наук / Сергійчук В.І. – К. : КДУ, 1991. – 426 с.
6. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького / Сергійчук В.І. – К. : Аграрна наука, 1996. – 243 с.
7. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць / Ю. Мицик. – К., 1995. – С. 25-39.
8. Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопа до Скиту Манявського / Ю. Мицик. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 120-128.
9. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Апанович О. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
10. Апанович О.М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О.М. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33-45.
11. Апанович О.М. Богдан Хмельницький – полководець та його сподвижники / Апанович О.М. – К. : Варта, 1997 р. – 24 с.
12. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / Стороженко І.С. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. – Книга 1. – 356 с.
13. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть / Стороженко І.С. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с.
14. Горобець В. Битва під Конотопом року 1659 (Політичні аспекти воєнного протистояння України та Росії в середині XVII ст.) / В. Горобець // Розбудова держави. – 1996. – № 7. – С. 55-59.
15. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть: Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна / Горобець В. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2000. – 95 с.
16. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. / Чухліб Т. – К, 1993.
17. Чухліб Т. Культура військового будівництва за козацької доби / Т. Чухліб // Воєнна історія. – 2005. – № 1-2. – С. 84-107.
18. Сокирко О. Козацьке військо періоду «Руїни» 60 – 70-х рр. XVII ст. / Сокирко О. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006.
19. Сокирко О.Г. Історія українського козацтва : нариси у 2 т. / редкол. : Смолій (відп. ред) та інші. – Київ. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
20. Крип'якевич І. Сербі в українському війську 1650 – 1660 р. / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 91.
21. Велика історія України від найдавніших часів. – Київ : Глобус. – 1993. – Том II. – С. 98.
22. Апанович О.М. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 р. / О.М. Апанович. – К., 1996. – С. 23-31.
23. Бульвінський А.Г. З історії українського війська та військового мистецтва. Конотопська битва 1659 р. / А.Г. Бульвінський // Український історичний журнал. – 1998. – № 4.
24. Соловйов С.М. История России с древнейших времен : в XV кн. – Кн. 3. – Т. XI. – Глава 1. – М., 1879.
25. Апанович О. Гетьман І. Виговський – тактик і стратег / О. Апанович // Наука і суспільство. – 1995. – № 9-10. – С. 54-59.
26. Смирнов Н. Как под Конотопом упадок учинился... (мифы и реальность) // Труды по русской истории. Сборник статей в память 60-летия И.В. Дубова / Н. Смирнов – М. : Парад, 2007. – С. 334-353.
27. Брик М. Юрій Немирич, 1612 – 1659 рр.: На тлі історії України / Брик М. – Льюссер, 1974.
28. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961. – С. 36-39.
29. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1 : До середини XVII століття. – 588 с.
30. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т., 14 кн. – К., 2001. – Т. III. – Кн. 1.

А.В. Фирсов

Сравнительный анализ военно-политической деятельности гетманов Б. Хмельницкого и И. Выговского

В статье дается сравнительный анализ военно-политической деятельности выдающихся гетманов казачества Б. Хмельницкого и И. Выговского. Сделаны выводы относительно результатов конкретных действий гетманов для Украины, в частности для ее международного положения.

A.V. Firsov

Comparative Analysis of Military-political Activity Hetmans B. Khmelnitsky and I. Vygovsky

The article presents a comparative analysis of military-political activity of outstanding hetmans of the cossacks B. Khmelnitsky and I. Vygovsky.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2009.